

प्रकरण १ ले

भारतीय लीकशाही

प्रकरण १ ले

भारतीय लोकशाही

प्रस्तावना:

“आज जगातील सर्वच प्रगत राष्ट्रांमध्ये लोकशाही शासनाचा अवलंब केलेला आहे. जगातले पहिले लोकशाही राज्य भगवान गौतम बुद्धांच्या काळात भारतामध्ये होते, ते म्हणजे वैशालीचे गणराज्य. प्राचीन काळातील लोकशाहीचे ते एक आदर्श राज्य मानले गेले होते.”^१

“अन्थेन्सच्या नगरराज्यापासून लोकशाहीची संकल्पना मांडली जात असली तरी त्यावेळी ती फार संकुचित होती. त्यात तुलनेने अल्पसंख्यांक असलेल्या नागरिकांनाच फक्त राजकीय अधिकार होते. स्त्रिया व गुलाम ही बहुसंख्यांक माणसे त्या अधिकारापासून वंचित होती. त्यामुळे खरा लोकशाही विचार १७ व्या शतकापासून सुरू आला असे मानले जाते. इंग्लंडमधील रक्तविहीन क्रांती (१६८८) अमेरिकन राज्यक्रांती (१७७६) आणि नंतर फ्रान्सची राज्यक्रांती (१७८९) या तीन महत्त्वपूर्ण प्रसंगानी या विचाराला चालना दिली.

औद्योगिक क्रांतीनंतर लोकशाही विचारांच्या विकासाचा दुसरा टप्पा सुरू झाला. कारखानदारी उत्पादनासाठी मागासलेल्या देशामध्ये भांडवलदारांनी हातपाय पसरले. त्यातून साम्राज्यवादाचा तिसरा टप्पा अस्तित्वात आला. पहिल्या टप्प्यावर जॉन लॉकने लोकशाहीची सैद्धांतिक भूमिका मांडली, दुसऱ्या टप्प्यावर तिचा बेथॅम आणि जे.एस.मील यांनी पुरस्कार केला, तर तिसऱ्या टप्प्यावर टी.एच.ग्रीन व बोसांकी हे तिचे पुरस्कर्ते होते. यानंतर बर्नाड शॉ, सिडने, ग्राहम वॉलास, एच.जी. वेल्स, अॅनी बेझंट, हेरॉल्ड लास्की इ. समाजवाद्यांनी लोकशाही विचार पुढे नेला.”^२

लोकशाही उदय आणि विकास :

प्राचीन ग्रीक व रोमन नगरराज्यात लोकशाहीचा जन्म झाला असे जरी म्हटले जात असले तरी, या लोकशाहीमध्ये स्त्रियांना व गुलामांना शासन कारभारात भाग घेण्याचा अधिकार नव्हता.

युरोपीयन राज्यामध्ये राजेशाही होती. तिथे प्रजेचा अनन्वित छळ झाला, त्यामुळे राजेशाहीला लोक कंटाळले व गुलामगिरीपेक्षा मरण बरे, ह्याच भूमिकेतून लोकांनी राजसत्तेला प्रतिकार केला. प्रत्येक व्यक्तीला शासनामध्ये भाग घेण्याचा नैसर्गिक अधिकार आहे, या विचारणीला १७ व्या शतकात जोर चढू लागला. लॉक रूसो आणि व्हॉल्टेअर ह्या विचारवंतांच्या लिखाणाचाही परिणाम लोकांच्या मनावर आला. तसेच बहुमताचा निर्णय राज्याने मान्य करावा, असा संकेत रूढ झाला. शासन कार्याचे मूल्यमापन जनतेनेच केले पाहिजे. व जनतेच्या पाठिंब्यावरच शासनसंस्था अवलंबून असते, अशी विचारप्रणाली रूढ झाली. त्यामुळे राज्यसत्ता डळमळीत होऊन लोकशाहीप्रणाली विकसित झाली.

“लोकशाही या मराठी शब्दाची उत्पत्ती ‘Dmocracy’ या इंग्रजी शब्दापासून झाली असून ‘Democracy’ या इंग्रजी शब्दाची उत्पत्ती ग्रीक भाषेतील ‘Demos’ आणि ‘Kratos’ या शब्दापासून झाली आहे. त्याचा क्रमशः अर्थ लोक आणि राज्य असा होतो म्हणून ‘Democracy’ म्हणजे लोकांचे राज्य असा अर्थ यात अभिप्रेत आहे. अब्राहम लिंकन यांनी लोकशाहीची, ‘लोकांचे, लोकांनी, लोकांसाठी चालवलेले राज्य’ अशी सुटसुटीत व्याख्या केली आहे. ब्राईस लोकशाहीची व्याख्या करताना मतदानपात्र असणाऱ्यापैकी बहुसंख्याकांच्या हाती लोकशाहीत सत्ता असते. या गोष्टींवर भर देतो.”^३

थोडक्यात लोकशाही म्हणजे, अशी व्यवस्था की ज्यात सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय किंवा इतर कोणत्याही क्षेत्रात रक्ताचा एक थेंबही न सांडता झालेले परिवर्तन म्हणजे लोकशाही होय.

“लिंगन, जेफर्सन, ब्राईस, लॉवेल इ. अनेक मान्यवरांनी लोकशाहीची व्याख्या करताना जरी एक शासन प्रकार असेच तिचे वर्णन केलेले असले तरी तत्वतः लोकशाही केवळ एक शासनप्रकार नाही तर तो एक जीवनमार्ग आहे. एक समाजव्यवस्था आणि अर्थव्यवस्था आहे. एक नैतिक विचारप्रणाली म्हणून तिचा फारसा विचार राज्यशास्त्रीय अभ्यासक्रमात झालेला नाही वस्तुतः लोकशाही ही एक नैतिक संकल्पना आहे.”^४

ग्रीसच्या नगरराज्यांमध्ये शासनाचे सर्व निर्णय नगरातील सर्व नागरिकांची सभा बोलावून प्रत्यक्ष मतदानातून घेतले जात असल्याने तेथील लोकशाहीला ‘प्रत्यक्ष’ किंवा ‘साक्षात’ लोकशाही म्हटले जात असे. ग्रीसनंतर रोममध्ये लोकशाही फार काळ टिकू शकली नाही. ग्रीकांना रोमन लोकांनी जिंकले नंतर बाहेरच्या काही टोळ्यांनी रोमन साम्राज्य नष्ट केले. इ.स. ५ ते १५ या १० शतकांच्या मध्ययुगीन कालखंडात लोकशाहीचे जगात कुठेच अस्तित्व नव्हते. तो राजेशाही व उमरावशाहीचा कालखंड होता. या काळात इंग्लंडच्या जनतेने राजाकडून नागरी हक्कांची सनद मिळवली, तिला ‘मॅग्नाचार्टा’ म्हणतात. आधुनिक लोकशाहीचा तो पहिला टप्पा मानतात. १३ अमेरिकन वसाहतींनी ब्रिटिश सत्ता झुगारून देऊन लोकशाही स्वरूपाचे संविधान स्वीकारले. फ्रेंच जनतेने तेथील अनियंत्रित राजेशाही, ऐतखाऊ सरंजामदार आणि बुरसटलेली धर्मसत्ता याविरुद्ध बंड पुकारले आणि फ्रान्सची राज्यक्रांती घडून आली.

“औद्योगिक क्रांतीमुळे लोकशाहीच्या जडणघडणीस पाश्चात्य देशात मोठीच चालना मिळाली. नवनवे वैज्ञानिक शोध लागले. महाकाय यंत्रे निर्माण झाली, मोठाले कारखाने निघून त्यात हजारो कामगारांना रोजगार मिळाला. उत्पादनात वाढ झाली. शेतकी व्यवसाय दुय्यम ठरला. एका छताखाली प्रथमच एवढ्या मोठ्या संख्येने एकत्र काम करणाऱ्या कामगार वर्गात जागृती निर्माण झाली. स्वातंत्र्याची बीजे अंकुरली, आपल्या हक्कांची लोकांना जाणीव झाली. नंतर इतर समाज घटकामध्येही तिचे लोण पसरले

शिक्षणातून नवमूल्यांचे संस्कार घेतलेले लोक हक्कांसाठी लढू लागले. कालांतराने त्यांना यश मिळाले, मताधिकार मिळाला. हळूहळू त्याचा विस्तार वाढला आणि लोकशाही अस्तित्वात आली. आशिया खंडातही लोकशाहीचा मूल्यविचार येऊन पोचला.”^५

भारतीय लोकशाहीपद्धती व अंमलबजावणी :

“१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला आणि भारतीय समाजाच्या जीवन प्रवासाचा मार्ग म्हणून लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला. भारतीय लोकशाहीचे संवर्धन योग्य दिशेने होण्यासाठी परिश्रमपूर्वक या लोकशाहीचे मूलाधार ठरविण्यात आले. त्यांचे प्रकटीकरण भारताच्या संविधानात झालेले आहे. भारताचे संविधान भारतीय समाजव्यवस्थेच्या विविध अंगांना स्पर्श करून जाते. या संविधानाने भारतीय लोकांचे सार्वभौमत्व निर्विवादपणे मान्य केले आहे. भारताच्या संविधानाच्या प्रास्ताविकातच याची प्रचिती येते. संविधानाच्या प्रास्ताविकात सुरूवातीस “आम्ही भारताचे लोक, भारतीय लोकशाही, न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांवर आधारित संवर्धित करण्याचा प्रयत्न करू असा संकल्प करतो.” असे म्हंटले आहे. हे संविधान जरी संविधान सभेतील लोकांनी तयार केले असले तरी ही जबाबदारी भारतीय लोकांच्यावतीने संविधानसभेने पार पाडलेली आहे, अशी त्यांची भावना आहे. त्यामुळेच भारताचे संविधान भारतीय लोक अंगिकृत आणि अधिनियमित करून स्वतःप्रत अर्पण करित आहेत. याची स्पष्ट नोंद संविधानाच्या प्रास्ताविकात केली आहे.”^६

भारताच्या संविधानाचे प्रास्ताविक हे भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचे प्रवेशद्वार म्हणून लक्षात घ्यावे लागेल. प्रास्ताविकामधील बांधिलकी संविधानामधील तरतूदी व त्यांच्या अंमलबजावणीची दिशा कशा प्रकारची असेल याची माहिती देते. भारतीय लोकशाहीमधील सत्ता भारतीय लोकांच्या जास्तीत जास्त कल्याणासाठी सहभागीत्वाचे मार्गाने वापरली जाईल. लोकांचा जास्तीत जास्त सहभाग, धोरणांचे नियोजन व अंमलबजावणीत व्हायचा

असेल तर सत्तेच्या विकेंद्रीकरणास प्राधान्यक्रम द्यावा लागतो. भारतीय संविधानामध्ये जनतेचा सहभाग जनप्रतिनिधींच्या माध्यमातून केंद्र आणि राज्य पातळीवर कशाप्रकारे घेता येईल. याबाबत स्पष्ट तरतूदी केलेल्या आढळून येतात. तथापि जनतेच्या सहभागाविषयी स्पष्ट नोंदणी मूळ संविधानामध्ये आढळून येत नाहीत.

लोकशाही शासन व्यवस्था म्हणजे कोणत्याही प्रश्नांवर चर्चेच्या माध्यमातून मार्ग शोधणे आणि त्यानुसार मार्गक्रमण करणारी शासन व्यवस्था असते. (लोकसभा / विधानसभा) चर्चेमुळे संबंधित विषयाच्या सर्व बाजूंवर विचार विनिमय करता येतो, चर्चा नवीन विचारांना जन्म देतात. चर्चेमुळे एकसूरी विचार मांडले जात नाहीत किंवा त्यामध्ये एकारलेपण असत नाही. कारण चर्चेत सहभागी होणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचे स्वतःचे असे काही विचार किंवा मते असतात की ज्याला लोकशाहीमध्ये लोकमत / जनमत असे म्हणतात. जो लोकशाहीचा मूलभूत आधार आहे. त्यामुळे अनेक प्रकारचे विचार / मते समोर आल्याने त्यामधून जे चांगले विचार आहेत आणि जे विचार लोकहितार्थ पोषक असतात. त्यांचा स्वीकार करणे सहज शक्य होत असते. त्यामुळेच लोकशाहीत चर्चा, विचारांची देवाण-घेवाण, विचारांवर सहमती याला महत्व प्राप्त होते.

भारतीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये :

“परंपरेने हा देश कधीच लोकशाही नव्हता. समता, स्वातंत्र्य, भावंडभाव, नागरिकांचे हक्क, निवडणूकामधून लोकांनी निवडलेली सरकारे, सरकारांना प्रतिकार करण्याचा लोकांचा हक्क इ. गोष्टी या देशात पूर्वी अभावानेच होत्या. त्यामुळेच प्रातिनिधीक लोकशाही संस्था येथे प्रयत्नपूर्वक जोपासल्या जाव्यात असा आग्रह स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या नेत्यांनी धरला होता.”^{१९} अशा या भारतीय लोकशाही व्यवस्थेची महत्वपूर्ण वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) आधुनिक राज्यव्यवस्थेचा स्वीकार :

भारतीय संविधान कर्त्यांना या देशात जनतेच्या सार्वभौमत्वावर आधारित आधुनिक लोकशाहीची उभारणी करायची होती. त्यामुळे 'आम्ही भारतीय लोक' अशा शब्दांनी त्यांनी संविधानाचा प्रारंभ केला. इंग्रजी राजवट या देशात येथे असताना शतकभराच्या कालावधीत येथे उत्क्रांत झालेली राज्यव्यवस्था सुद्धा या देशाच्या परंपरांचा अविभाज्य भाग आला आहे. अशी संविधानकारांची भूमिका होती. ती चालत आलेली राज्यव्यवस्था बाजूला सारून अगदीच वेगळ्या प्रकारची राज्यव्यवस्था उभारण्याचा प्रयत्न जर त्यांनी केला असता तर त्यात सातत्यभंग होण्याचा म्हणजेच पर्यायाने अराजक माजण्याचा धोका निर्माण झाला असता. त्यादृष्टीने ब्रिटीश राजवटीच्या काळात जो संविधानिक विकासक्रम येथे घडून आला होता. तोच पुढे चालवत संविधानकारांनी येथे संसदीय व संघराज्यात्मक राज्यप्रणाली स्वीकारली. १९३५ च्या कायद्यातील जवळपास २/३ तरतूदी त्यामुळेच भारतीय संविधानात त्यांनी जशाच्या तशा घेतल्या आहेत.

२) लोकांचे सार्वभौमत्व :

भारतीय संविधानाच्या प्रास्ताविकेत भारत हे सार्वभौम लोकशाही गणराज्य असेल असे या देशाचे वर्णन केले आहे. याचा अर्थ भारतीय जनता हीच येथील संपूर्ण राज्यसत्तेचा मूलस्रोत आहे. १९०९ पासून १९३५ पर्यंतचे सर्व सुधारणा कायदे परक्या देशाच्या संसदेने भारतासाठी केलेले होते. हे भारत गणराज्य झाले याचा अर्थच असा की देशातील तमाम सरकारी अभिकरणांची सत्ता संविधानातून व्यक्त झालेल्या जनइच्छेतूनच निर्माण झाली आहे आणि नियमित काळानंतर निवडणुकींच्याद्वारे त्या सत्तेचे नुतनीकरण केले जाणे आवश्यक आहे. कोणालाही वंशपरंपरेने सत्ता उपभोगता येणार नाही. देशातील सर्व सत्तास्थाने जात, वंश, धर्म, व लिंग निरपेक्ष प्रत्येक नागरिकांसाठी खुली असून लोकांचा दर्जा प्रजाजनांचा नसून स्वतंत्र नागरिकांचा आहे.

३) सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार :

आपली लोकशाही 'प्रतिनिधिक लोकशाही' आहे. आकारमान व लोकसंख्या यादृष्टीने भारत एक मोठे राष्ट्र आहे. येथे समान हितसंबंध असलेल्या लोकांचे अनेक गट आहेत. आणि त्यांचे परस्परसंबंध अत्यंत गुतागुंतीचे आहेत. तेव्हा आपला राज्यकारभार पूर्ण सहमतीच्या आधारे किंवा एकमताने चालणे शक्य नाही. सर्व लोकांना सर्व प्रश्नांबाबत सर्व वेळेला सहभाग घेणे शक्य नसते, म्हणून लोकांना आपल्या इच्छा आकांक्षा आणि हितसंबंध आपल्या प्रतिनिधिच्या मार्फत व्यक्त कराव्या लागतात. प्रतिनिधींची निवड करण्यासाठी मतदानाची घटनात्मक तरतूद केलेली आहे.

आपल्या संविधानाच्या १५ व्या प्रकरणातील अनुच्छेद ३२६ मध्ये मताधिकाराबाबत स्पष्ट तरतूद केलेली आहे. यानुसार केंद्र पातळीवर लोकसभेच्या आणि राज्यस्तरावर विधानसभेच्या निवडणूका सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारांच्या तत्वावर होतील. वयाची १८ वर्षे पूर्ण असलेल्या कोणाही भारतीय नागरिकाला कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता मताधिकार दिलेला आहे. (६२ वी घटना दुरुस्ती). आपल्या संविधानाची अंमलबजावणी सुरू झाल्यानंतर विधिमंडळांनी केलेल्या कायदानुसार हे सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराचे तत्व अन्य स्तरावर कार्यकरणान्या लोकशाही स्वराज्य संस्थामध्येदेखील स्वीकारले गेले. आज अगदी ग्रामस्तरावरील स्थानिक स्वराज्य संस्थेची निवडणूकसुद्धा सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या तत्वावर घेतली जाते. अशारितीने लोकांना स्थानिक पातळीपासून ते राष्ट्रीय पातळीपर्यंत कार्य करणाऱ्या संस्थांचा कारभार आपल्या प्रतिनिधींच्यामार्फत चालवण्याची संधी मिळते.

“इंग्लंड, अमेरिका आणि इतर अनेक प्रगत लोकशाही राष्ट्रामध्ये जिथे मताचा हक्क मिळविण्यासाठी लोकांना विशेषतः स्त्रियांना कित्येक वर्षे वाट पाहावी लागली आणि टप्प्याटप्प्याने व संधगतीने मताधिकाराची व्याप्ती वाढली. तिथे भारतात मात्र एकाचवेळी

सर्व थरातल्या कोट्यावधी स्त्री-पुरूष नागरिकांना एका फटक्यात तो हक्क मिळाला ही जागतिक इतिहासात महत्वाची घटना ठरते.”८

४) संसदीय शासनपद्धती :

स्वतंत्र भारताची शासनपद्धती अमेरिकेप्रमाणे अध्यक्षीय असावी की इंग्लंडप्रमाणे संसदीय असावी याचा निर्णय घेताना संविधान सभेने भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ असा तिन्ही दृष्टींनी विचार केला विचारांती त्यांनी संसदीय शासनपद्धतीचा स्वीकार केला. येथील लोकांना आणि त्यांच्या प्रतिनिधींना संसदीय पद्धतीचा थोडाफार सराव झाला होता ही भूतकालीन वस्तुस्थिती त्यांच्यासमोर होती. देशासमोरची मोठमोठाली आर्थिक व सामाजिक आव्हाने पेलायची तर कार्यपालिका आणि विधिमंडळ यांनी सलोख्याने व सहकार्याने काम केले पाहिजे ही वर्तमानकालीन गरज त्यांना जाणवत होती. त्याचप्रमाणे येथील सरकार स्थिर रहावे आणि येथील नवजात लोकशाही टिकून राहावी ही त्यांची भविष्यकालीन अपेक्षा होती. या तिन्ही दृष्टींनी संसदीय पद्धतीच योग्य वाटली. अध्यक्षीय पद्धती येथे अपरिचित असल्यामुळे लोकांना डोईजड व कटकटीची वाटेल, कार्यपालिका व विधिमंडळ यांच्यात बेबनाव झाले तर येथील विकासाला खीळ बसेल आणि परिणामी येथील राजकीय जीवनच पार विस्कळीत होऊन जाईल अशी भीती संविधानकारांना वाटली होती. त्यामुळेही त्यांनी संसदीय पद्धतीच्या बाजूने कौल दिला असावा.

भारत हा विविधतापूर्ण व बहुकेंद्री देश आहे. येथे एकत्र राहणाऱ्या सर्व स्तरांना व गटांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची पुरेपूर संधी व प्रतिनिधीत्व मिळण्याची शक्यता अध्यक्षीय पद्धतीपेक्षा संसदीय पद्धतीत जास्त आहे अशी संविधानकारांची खात्री होती.

केंद्र आणि घटकराज्ये अशा दोन्ही स्तरांवर संसदीय शासनप्रणाली संविधानाने निर्माण केल्या आहेत. दोन्ही स्तरांवरच्या कार्यपालिका त्या त्या स्तरावरील विधिमंडळाच्या

लोकनिर्वाचित सभागृहाला सामुदायिकरित्या जबाबदार असतात. आणि तिचा विश्वास असेपर्यंतच सत्तेवर राहू शकतात. थोडक्यात संविधानकारांनी संसदीय प्रणाली बाबत इंग्लंडचा कित्ता गिरवला असून त्या देशातील अनेक अलिखित पायंड्यांना त्यांनी लेखी स्वरूप दिले आहे.

५) नागरिकांचे मूलभूत हक्क:

राष्ट्राच्या मानवी संसाधनांचा विकास करायचा असेल तर नागरिकांची प्रतिष्ठा जपली जायलाच हवी. नागरिकाला लोकशाही प्रक्रियामध्ये सहभागी होता यावे आणि स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा जास्तीत जास्त विकास करून घेता यावा यासाठी त्याला मूलभूत हक्कांची आवश्यकता असते. या हक्कांमधून व्यक्तीची प्रतिष्ठा जशी प्रस्थापित होते त्याचप्रमाणे राज्यसत्तेवरील मर्यादाही स्पष्ट होतात. लोकशाही राज्यात व्यक्तीच्या हक्कांचा प्रश्न अत्यंत महत्वाचा असतो. लोकशाहीचे यशापयश राज्यातील लोकांना किती स्वातंत्र्य आहे यावर अवलंबून असते. ही लोकशाही राज्याची खरी निशाणी असते. म्हणून प्रत्येक लोकशाही राज्यात व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येईल. असे वातावरण निर्माण करणे आणि राज्याची सुरक्षितता आणि स्थैर्य कायम राहिल याकडे लक्ष ठेवून या दोन्ही गोष्टीत संतुलन साधणे महत्वाचे असते. आणि हे उद्दिष्ट्य साध्य करण्यासाठी लोकांना हक्क द्यावे लागतात.

भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या भागात मूलभूत हक्कांच्या समावेश केलेला आहे.

त्याचे थोडक्यात वर्णन पुढीलप्रमाणे :

- १) समानतेचा हक्क (अनु. १४-१८).
- २) स्वातंत्र्याचा हक्क (१९-२२).
- ३) शोषणाविरुद्धचा हक्क (अनु. २३-२४).
- ४) धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क (अनु. २५-२८).
- ५) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (अनु. २९-३०).

६) संवैधानिक उपाय योजनांचा हक्क (अनु.३२-३५)..

पूर्वी संविधानात मालमत्तेच्या हक्काचा समावेश करण्यात आलेला होता, परंतु ४४ व्या घटनादुरुस्तीने तो वगळण्यात आला आहे.

६) संघराज्यपद्धती -

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी भारत हा ब्रिटिश साम्राजाचा एक भाग होता. त्यात कमी अधिक स्वायत्तता असलेली ५०० हून अधिक संस्थाने होती. भाषिक, धार्मिक, वंशिक अशा वैविध्याने नटलेल्या या देशास स्वातंत्र्य देताना येथील प्रांतांना क्रमशः स्वायत्तता देण्याचे धोरण इंग्रजांनी आखले. १९१९ च्या मॉटॅग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा हा त्याचा एक भाग होता. त्यात प्रांतांना काही प्रमाणात आपापल्या क्षेत्रात स्वायत्तपणे कारभार करण्याचे अधिकार देण्यात आले. या धोरणाचाच एक भाग म्हणून १९३५ मध्ये सर्व संस्थाने व ब्रिटिश अंमलाखालील प्रांत यांचे मिळून एक संघराज्य निर्माण करण्याचे इंग्रज सरकारने ठरविले. त्यासाठी १९३५ चा सुधारणा कायदा संमत करण्यात आला. या कायद्याची अंमलबाजवणी पूर्णपणे प्रत्यक्षात होऊ शकली नाही. आपला वेगळा दर्जा सोडून संस्थानिक संघराज्यात सामील होण्यास राजी नव्हते त्यात १९३९ मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्याने या प्रक्रियेस खीळ बसली. १९४७ मध्ये भारताची फाळणी झाल्यावर मात्र सर्व संस्थानाचे विलीनीकरण करण्यात येऊन घटनासमितीने भारतासाठी संघराज्य निर्माण करण्याचे ठरविले. त्यानुसार त्यातील प्रांतांचे अ,ब,क,ड, असे प्रकार पाडण्यात आले. या निरनिराळ्या प्रांतांना त्यांच्या प्रकारानुसार कमी अधिक स्वायत्तता होती. पुढे १९५६ मध्ये भाषावार प्रांतरचना झाल्यावर ही प्रतवारी रद्द करण्यात आली. काही केंद्रशासित प्रदेश वगळता सर्व प्रांतांना घटकराज्याचा दर्जा मिळाला. अशाप्रकारे भारतीय संघराज्याची उत्क्रांती ही एकात्मराज्यातून संघराज्याकडे झाली आहे.

भारताचा खंडप्राय आकार, येथील प्रचंड लोकसंख्या, भौगोलिक, भाषिक, धार्मिक, वंशिक आणि इतर प्रकारच्या विविधता, आणि पूर्वापार येथील सामाजिक व राजकीय जीवनात नांदत असलेली बहुकेंद्रितता या सगळ्याबाबींमुळे स्वतंत्र भारताची राज्यव्यवस्था संघराज्याची असेल ही गोष्ट पूर्वनिर्धारित होती.

विकेंद्रीत लोकशाही :

भारतीय लोकशाहीच्या अनेक वैशिष्ट्यापैकी 'विकेंद्रीत लोकशाही' हे ही एक महत्वपूर्ण असे वैशिष्ट्ये आहे. विकेंद्रीत लोकशाही म्हणजे, काही विशिष्ट कार्ये पार पाडण्यासाठी मध्यवर्ती सत्तेने इतरत्र विभागलेल्या क्षेत्रीय संघटनांना (स्थानिक स्वराज्य संस्था) आवश्यक ते अधिकार प्रदान करणे होय. व त्यामाध्यमातून सत्तेचा ओघ तळपातळीपर्यंत पोचवला जावा हा हेतू त्यामागे आहे. विकेंद्रीत लोकशाहीबद्दल सविस्तरपणे चर्चा दुसऱ्या प्रकरणात करण्यात आली आहे.

७) स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि न्यायालयीन पुनर्विलोकन :

व्यक्तींच्या हक्कांना न्यायालयीन संरक्षण नसेल तर त्यांचा संविधानात समावेश करून काहीच साध्य होणार नाही. याची संविधानकारांना पुरूप कल्पना होती. त्यामुळे त्यांनी व्यक्तींना आणि समूहांना आपल्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी न्यायालयाकडे धाव घेण्याचा हक्क आवर्जून दिला. एवढेच नव्हे तर न्यायपालिका स्वतंत्र व निःपक्षपाती राहिल असा बंदोबस्त केला. मुलभूत हक्कांची संरक्षक आणि संघराज्याच्या समतोलाचे निरीक्षक ही भूमिका जशी भारताची न्यायव्यवस्था पार पाडते. त्याचप्रमाणे विधिमंडळ आणि कार्यपालिका आपापल्या कक्षा तर ओलांडत नाहीत ना यावरही ती लक्ष ठेवते. कायद्याचे अधिराज्य अंमलात आणणे आणि गरज पडेल तेव्हा संविधानाचा अर्थ लावणे याही जबाबदाऱ्या न्यायव्यवस्थेला पार पाडाव्या लागतात. त्यासाठी तिला कार्यपालिकेच्या व विधिमंडळाच्या नियंत्रणापासून मुक्त ठेवणे संविधानकारांना गरजेचे वाटले आणि त्यांनी त्यासाठी आवश्यक त्या तरतूदी

केल्या.विधिमंडळाने केलेला कायदा किंवा प्रशासनाचा निर्णय वा कृती जर संविधानाचा भंग करणारी असेल तर न्यायालये तिला रद्दबाबत ठरवू शकतात. संविधान दुरूस्तीलाही हा नियम लागू आहे.

८) मार्गदर्शक तत्वांचा स्वीकार :

मुलभूत हक्क नागरिकांना उपभोगायला मिळायचे असतील तर त्यासाठी अनुकूल सामाजिक, आर्थिक, परिस्थिती समाजात असावी हे उघडच आहे. अशी अनुरूप परिस्थिती आज सर्वांना उपलब्ध नाही याची जाणीव संविधानकारांना होती. ती उपलब्ध नसण्याची काही नैसर्गिक कारणे आहेत तशीच काही सामाजिकही कारणे आहेत हे त्यांना दिसत होते. भारत हे कल्याणकारी राज्य व्हावे, तेथे समाजवाद व सामाजिक न्यायावर आधारित समाज साकार व्हावा अशी त्यांची अपेक्षा होती. त्यादृष्टीने संधीची समानता किंवा नकारात्मक स्वातंत्र्याचा हक्क संविधानात समाविष्ट असणे पुरेसे नाही तर ती संधी प्रत्येकाला पदरात पाडून घेता येईल असे सामाजिक-आर्थिक पर्यावरण समाजात असायला पाहिजे. त्यासाठी आणखी काही सकारात्मक हक्क नागरिकांना दिले जाणे संविधानकर्त्यांना आवश्यक वाटत होते. पण सगळे हक्क सगळ्या नागरिकांना पुरविणे राज्यसंस्थेच्या आर्थिक क्षमतेत बसणारे नव्हते. ही अडचण होती म्हणून त्यांनी मार्गदर्शक तत्वांचा भाग संविधानात जोडून त्यात या सकारात्मक हक्कांचा अंतर्भाव केला. जर यातील हक्क नागरिकांना मिळाले नाहीत तर ते न्यायालयाकडे दाद मागू शकत नाहीत. पण तरीही राज्यकर्त्यांसमोर आदर्श म्हणून यातील तत्वे मोलाचीच असल्यामुळे राज्यकारभारात त्यांना महत्वाचे स्थान आहे. हे ही तितकेच खरे आहे.

अशाप्रकारे भारतीय लोकशाही पद्धतीची वैशिष्ट्ये असलेली आपणांस दिसून येतात. थोडक्यात सर्वसामान्यापणे लोकशाही म्हणजे लोकांचे राज्य असे म्हटले जाते. पण आज जगातली लोकशाही राज्ये पाहिली तर ती या कसोटीला उतरत नाहीत, असे दिसून

येते. मग ते अमेरिकेचे अध्यक्षीय पद्धतीने संघराज्य असो किंवा ब्रिटिश पद्धतीचे वा भारतासारखे संसदीय राज्य असो या सर्व पद्धतीमध्ये लोक राज्य करीत नाहीत, तर त्यांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी त्यांच्यावर राज्य करीत नाहीत, तर त्यांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी त्यांच्यावर राज्य करीत असतात म्हणजे ते लोकशाहीच्या नावाने चालविलेले लोकप्रतिनिधींचे राज्य असते.

सत्तेसाठी राजकारण सगळीकडे चाललेले आहे. परंतु व्यक्ती हा समाजाचा पाया आहे. त्यासाठी व्यक्तीच्या आचारात, विचारात बदल घडवून आणणे जिकीरीचे आहे. त्याखेरीज समाज परिवर्तन संभवत नाही. व्यक्तीला जागृत करणे, तिला विवेकशील बनविणे हेच आजचे मुख्य काम आहे.

थोडक्यात लोकशाही हा जसा शासनाचा प्रकार आहे, तसाच तो एकत्रित राहण्याचा सिद्धांत आहे किंबहुना तत्वज्ञान आहे. लोकशाही शासन हे साध्य नसून ते लोककल्याणाचे साधन आहे. कोणत्याही व्यक्तीला इतरांच्या सुखाचे साधन मानण्यास येऊ नये, असे तत्वज्ञान या पद्धतीत देण्यात आले आहे, म्हणून जीवन पद्धती आणि शासनाचा प्रकार या दृष्टिने लोकशाहीचे महत्व अनन्य साधारण आहे.

संदर्भ सूची :

- १) देशपांडे, निर्मला, “दिल्लीहून नियोजन नको” पंचायतराज्य, जिल्हा नियोजन आणि ग्रामीण विकास परिसंवाद निवडक निबंध, संपादक आणि प्रकाशक प्रा.पी.बी. पाटील, १९८९ पृ.क्र. ९३.
- २) डॉ. भोळे, भास्कर, ‘राजकीय सिद्धांत’, प्रकाशक पिंपळापुरे अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर - २००२ पृ.क्र. १५२.
- ३) उक्त - पृ.क्र. १५२.
- ४) उक्त - पृ.क्र. १५२.
- ५) उक्त - पृ.क्र. १५२.
- ६) डॉ. विभूते, भालबा, प्रबोधन प्रकाशन ज्योती निवडक निबंध “ग्रामपंचायत लोक सहभाग आणि विकास” प्रकाशक प्रसाद कुलकर्णी, इचलकरंजी, २००४ पृ.क्र.८.
- ७) डॉ. भोळे भास्कर, ‘भारताचे शासन आणि राजकारण’ प्रकाशक पिंपळापुरे अॅण्ड कंपनी पब्लियशर्स, नागपूर - २००४, पृ.क्र. ४२.
- ८) उक्त पृ.क्र. ४२.